ข้อสันนิษฐานที่มาของครุฑคาบแก้วในจิตรกรรมเทพชุมนุมสมัยรัตนโกสินทร์

Assumption of Garuda with Crystal Ball Origin in Thep Chumnum Mural Painting in the Rattanakosin Period

วชิรวิชญ์ ตั้งธนานุวัฒน์[1]

Wachirawit Tungtananuwat[1]

Received: September 23, 2022

Revised: February 08, 2023

Accepted: February 08, 2023

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อเสนอข้อสันนิษฐานที่มาของครุฑคาบแก้วในจิตรกรรมเทพชุมนุมสมัยรัตนโกสินทร์ สันนิษฐานว่าภาพครุฑคาบแก้วนั้นมีที่มาจาก “พญาสดายุคาบแหวน” โดยจิตรกรใช้ภาพครุฑสื่อถึงนกสดายุบุตรของพญาครุฑ และภาพดวงแก้วมณี คือภาพหน้าตรงของเม็ดหัวแหวนที่นางสีดาสวม โดยพบหลักฐานสนับสนุนคือภาพลายมุกครุฑปกติและครุฑคาบแก้วคาบแหวนบนบานประตูพระอุโบสถ วัดบรมพุทธาราม จังหวัดอยุธยา สำหรับข้อสันนิษฐานว่าดวงแก้วมณีคือ มณีนาคสวาทหรือมณีครุฑธิการที่นาคกระอักออกมาก่อนตายมีความเป็นไปได้น้อยกว่าและยังไม่พบหลักฐานสนับสนุน

คำสำคัญ: ครุฑคาบแก้ว, เทพชุมนุม, รามเกียรติ์, สดายุ, แหวน

Abstract

This article aimed to present the assumption of the origin of Garuda with crystal ball in the Thep Chumnum mural painting in the Rattanakosin period. It was assumed that the image of Garuda with crystal ball came from "Phaya Sadaya with

[1] สถาบันนิติเวชวิทยา โรงพยาบาลตำรวจ; Institute of Forensic Medicine, Police General Hospital
Corresponding author, e-mail: Paper_wachirawit@yahoo.com

ring in mouth" by the painter using the image of Garuda to represent Nok Sadayu, son of Phaya Garuda. The image of gemstone was a picture of the straight face of the ring setting that Nang Sita wore. Supporting evidence found was the picture of a normal Garuda pearl pattern and a Garuda with crystal ball, holding a ring on the door panel of the Ubosot, Wat Borom Phuttharam in Ayutthaya province. For the assumption that Duangkaew Manee was Manee Nagasawat or Manee Grutthikan that the Naga vomited before death was a less plausible assumption and no evidence has been found to support it.

Keywords: Garuda with Crystal Ball, Thep Chumnum, Ramayana, Sadayu, Ring

บทนำ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อเสนอข้อสันนิษฐานที่มาของครุฑคาบแก้วในจิตรกรรมเทพชุมนุมสมัยรัตนโกสินทร์ จิตรกรรมเทพชุมนุมนั้นเป็นจิตรกรรมที่พบเขียนกันในช่วงระหว่างอยุธยาตอนปลายถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้น การวางตำแหน่งภาพจิตรกรรมนั้นแทบจะยึดแบบแผนดังนี้ เขียนภาพเทพชุมนุมบนผนังในตำแหน่งขนาบซ้ายขวาของพระประธาน และพระประธานนั้นนิยมปางมารวิชัย มีส่วนน้อยที่สร้างในปางสมาธิ ผนังสกัดหลังพระประธานนิยมเขียนภาพโลกสัณฐาน ผนังสกัดหน้าเขียนภาพมารประจญ เป็นการบอกเรื่องราวลำดับการบำเพ็ญเพียรจนตรัสรู้ยิ่ง (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2556) ที่มีกล่าวไว้ในปฐมสมโพธิกถา ปริจเฉทที่ 10 อภิสัมโพธิปริวรรต (สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2552) โดยภาพเทพชุมนุมสื่อถึงเหล่าเทวดา พรหม นาค ครุฑที่มาชุมนุมสรรเสริญพระชินะเจ้าที่ชนะมาร ดังความว่า

> *“ ฝ่ายฝูงเทพยเจ้าทั้งหลายอันประหลาดหลีกหนีด้วยกลัวภัยแห่งมาร ทราบว่าพระยามาราธิราชกับทั้งมารพลแตกฉาน พ่ายแพ้แลประหลาดแต่อำนาจพระมหาสัตว์ดังนั้น ก็ชวนกันอุโฆษนาสาธุการถวายชัยต่างองค์ต่างมาสู่ที่ใกล้โพธิมณฑลสถาน ฝูงนาคก็ขึ้นจากบาดาลมาสู่ที่นั้น ฝูงสุบรรณก็ออกจากพิภพแห่งครุฑ หมู่เทพบุตรแลพรหมทั้งหลายก็ออกจากพิมานแห่งตนๆ เกลื่อนกล่นกันมามีหัตถ์ถือประทีปสุคนธบุปผาธวัชปฏากต่าง ๆ มาแวดล้อมพร้อมกันอุโฆษถวายชัยแก่พระมหาบุรุษว่าชัยชำนะมีแก่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงสิริสวัสดีปราชัยมีแก่มารผู้ปรารถนาบาปธรรม”*

เพราะฉะนั้นภาพเทพชุมนุมส่วนใหญ่จึงประกอบด้วยภาพหลักคือเทวดาและพรหม บางแห่งแทรกแซมด้วย นาค ครุฑและยักษ์ ในจิตรกรรมเทพชุมนุมที่ซับซ้อนหรือมีหลายชั้น อาจมีภาพฤาษี นักสิทธิ์ หรือตัวละครรามเกียรติ์เพิ่มเติมเข้ามา เช่น พระราม พระลักษณ์ นางสีดา หนุมาน สุครีพหรือวานรอื่น ๆ เป็นต้น ด้วยความหลากหลายของตัวละครดังกล่าวจิตรกรรมเทพชุมนุมจึงถือว่าเป็นงานฝากฝีมือของจิตรกร จากการศึกษาเชิงสำรวจพระอารามที่เชื่อหรือมีหลักฐานว่าเขียนจิตรกรรมเทพชุมนุมในสมัยรัตนโกสินทร์ 14 แห่ง พบความแตกต่างของภาพครุฑในเชิงจิตรกรรม 3 ลักษณะ คือ (1) ครุฑปกติ ที่ปากไม่ได้คาบสิ่งใด ในเขตกรุงเทพมหานคร ได้แก่จิตรกรรมเทพชุมนุมในวัดโบสถ์สามเสน วัดสังข์กระจาย ต่างจังหวัดได้แก่วัดโชติการาม นนทบุรี, วัดเชิงท่า อยุธยา เป็นต้น (2) ครุฑที่คาบดวงแก้วมณี เรียกว่า “ครุฑคาบแก้ว” ในเขตกรุงเทพมหานคร ได้แก่ พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ พระราชวังบวรสถานมงคล, วัดใหม่เทพนิมิต, วัดกำแพงบางจาก, วัดระฆังโฆษิตาราม, วัดภุมรินทร์ราชปักษี, วัดสระเกศ, วัดราชสิทธาราม, วัดนายโรง ในเขตต่างจังหวัด ได้แก่ วัดมหาธาตุเพชรบุรีเป็นต้น และ (3) ครุฑที่มีทั้งคาบและไม่คาบดวงแก้วมณี ได้แก่ วัดสุวรรณาราม กรุงเทพฯ เป็นต้น (ภาพที่ 1)

โดยพบว่า ส่วนใหญ่เป็นศิลปะรัตนโกสินทร์ตอนต้นและนิยมเขียนภาพครุฑในลักษณะคาบดวงแก้วมณีมากที่สุด บทความนี้ได้รวบรวมหลักฐานและข้อสันนิษฐานที่คาดว่าสามารถอธิบายว่าดวงแก้วมณีนี้คือสิ่งใด มีความหมายหรือที่มาอย่างไร ดังนี้

ภาพที่ 1 ภาพครุฑในจิตรกรรมเทพชุมนุม

การสันนิษฐานที่มาของครุฑคาบแก้วจากตำรานพรัตน์

เนื่องจากนาคเป็นอาหารของครุฑ และพญานาคสามารถให้ดวงแก้วมณี 3 ชนิด คือ นาคสวาท มรกตและครุฑธิการ ในตำรานพรัตน์ (สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์, 2464) ซึ่งเป็นตำราโบราณว่าด้วยกำเนิดอัญมณีว่า

“ องคตฤๅษีกล่าวกำเนิดมรกฎ, นาคสวาท, ครุฑธิการว่า แต่ก่อนยังมีพระยานาคตัวหนึ่งชื่อพาสุกินนาคราช พระยาครุธพาเอาไปกิน ณ เมืองตรุดตาด เมื่อพาสุกินนาคราชจะตาย จึงคายโลหิตออกเปนประถมเกิดเปน นาคสวาท คายโลหิตออกภายหลังเกิดเปนมรกฎ น้ำลายพระยานาคอันตกลงเปนครุฑธิการ

อันว่านาคสวาทมี 4 ประการ ประการหนึ่งสีผลดั่งเห็ดตับเต่า ประการหนึ่งสีผลเขียวเหลืองดั่งงูเขียวปากปลาหลด ประการหนึ่งสีผลเขียวดังผิวไม้ไผ่เกิดได้หนึ่ง, สอง, เดือน อนึ่งเขียวเจือดำ 4 ประการดังกล่าวมานี้ ชื่อนาคสวาท มีคุณอันวิเศษนัก ถ้าเปนฝีอันมีพิษม์ก็ดี ตะขาบแมลงป่องแลงูอันมีพิษม์สารพัดพิษม์ขอตอดเอาก็ดี ให้เอานาคสวาทกลั้นใจชุบลงในน้ำ เอาน้ำนั้นมาทามากินหายปวดพิษม์ทั้งปวง ถ้าถือรบศึกจะมีไชยชนะแก่ข้าศึกด้วยอานุภาพนาคสวาทอันมีคุณวิเศษ ท่านให้ลองดูเมื่อเดิน 3, 4 ให้ทำบัดพลีเครื่องกระยาบวงสรวงนาคสวาทตั้งไว้ในที่อันสมควร ถ้าเห็นคลับคล้ายดุจดังงูในที่บัดพลีนั้นจึงจะเป็นนาคสวาทแท้

อันว่าครุฑธิการอันมีคุณวิเศษ 3 ประการ ประการหนึ่งสีผลเขียวดั่งสนิมทองเหลืองอันตกอยู่ในดิน ประการหนึ่งสีผลดังสำริดอันต้องเปลวเพลิงสีเขียวหม่น ประการหนึ่งสีผลเขียวเสร้าดังทองเหลืองมิได้ชำระ แลครุฑธิการ 3 จำพวกอันประกอบด้วยคุณวิเศษนี้ ผู้ใดถือจะมีไชยชนะแก่สัตรู จะเปนที่รักแก่คนทั้งปวงจะจำเริญยศศักดิ์”

ดังนั้นข้อสันนิษฐานที่ 1 ที่มาของดวงแก้วมณีในปากครุฑนั้นเกิดจากขณะที่ครุฑจิกทึ้งนาคานั้น เลือดและน้ำลายนาคที่กระอักออกมาค้างติดอยู่ที่ปากครุฑ จึงกลายเป็นดวงแก้วมณีขึ้น

การสันนิษฐานจากเหตุการณ์พญาปักษาสดายุคาบแหวนในวรรณกรรมรามเกียรติ์

วรรณกรรมรามเกียรติ์และบทละครรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 กล่าวถึงพญาครุฑโดยตรงน้อยมาก พบเพียงบทบาทในแง่ศรพระรามที่แผลงแล้วกลายเป็นพญาครุฑไปปราบนาคร้ายเท่านั้น แต่พบว่าบุตรทั้งสองของพญาครุฑมีบทบาทเด่นมากกว่า โดยตัวหลักคือพญาปักษาสดายุเป็นนกใหญ่ขนเขียว และพญาสัมพาทีขนสีแดงเป็นพี่ชายพญาสดายุ ตอนที่ทัพวานรพบพญาสัมพาทีนั้นอยู่ในสภาพนกไร้ขนเพราะต้องคำสาปจากพระอาทิตย์ จนเมื่อทัพพระรามช่วยให้พ้นคำสาปแล้ว ขนกายสีแดงก็งอกขึ้นจนเต็มร่าง (ภาพที่ 2 ล่าง) ตามท้องเรื่องว่าพญาสดายุนั้นเป็นสหายกับท้าวทศรถบิดาของพระราม เมื่อครั้งทศกัณฐ์ลักตัวนางสีดาเหาะผ่านมา พญาสดายุจำได้ว่าเป็นชายาพระรามจึงเข้าขัดขวาง ทศกัณฐ์สู้ไม่ได้แต่พญาสดายุพลั้งปากโอ้อวดในฝีมือตนว่า ตนนั้นไม่เกรงสิ่งใดเว้นแต่สามสิ่งนี้คือ *“กลัวแต่พระสยมภูวนาถ พระนารายณ์ธิราชจักรกฤษณ์ กับธำมรงค์*

พระอิศวรทรงฤทธิ์ ที่ติดนิ้วน้อยนางมาฯ” ด้วยปฏิภาณของทศกัณฐ์จึงถอดแหวนจากนิ้วนางสีดาขว้างใส่พญาสดายุจนร่วงปีกหักตกลงพื้นสาหัส แต่ด้วยความภักดีพญาสดายุอดทนคาบแหวนธำมรงค์เพื่อรอคืนให้พระราม *“ปากคาบธำมรงค์อลงการ์ เอาใจไว้ท่าพระจักรี”* เมื่อสดายุคืนแหวนและแจ้งข่าวเรื่องนางสีดาถูกทศกัณฐ์ลักพาตัวสำเร็จก็สิ้นใจตายในบัดนั้น (ภาพที่ 2 บน)

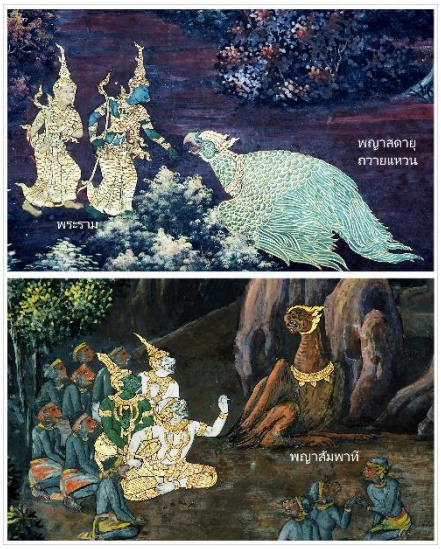

ภาพที่ 2 จิตรกรรมพญาสดายุและพญาสัมพาที ที่พระระเบียง วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

การสละชีพของพญาสดายุเป็นการแสดงจงรักภักดีต่อวงศ์กษัตริย์อโยธยา ผู้สืบสายจากพระนารายณ์จักรีเป็นที่ยิ่ง เป็นแบบอย่างที่ทหารพระรามพึงถือปฏิบัติ ดังบทพระราชนิพนธ์ว่า *“ตั้งใจอาสาพระสี่กร อย่าอาวรณ์แก่ชีพชีวา ถึงมาตรตัวตายจะไว้ยศ ให้ปรากฏดั่งราชปักษาอันชื่อสดายุผู้ศักดา สกุณาสู้เสียชีวัน จึ่งควรด้วยเราเป็นทหาร องค์พระอวตารรังสรรค์ ความดีจะอยู่ชั่วกัลป์ จนสิ้นสุริยันจันทราฯ”* ส่วนพญาสัมพาทีนั้นมีบทบาทในการชี้ทางไปกรุงลงกาของทศกัณฐ์ ซึ่งไม่สามารถแลเห็นได้ทางภาคพื้นดิน ต่อเมื่อบินหรือเหาะไปจึงจะเห็น พญาสัมพาทีให้สามกระบี่ศรีหนุมาน ชมพูพานและองคตขึ้นขี่พาบินไปชี้เกาะลงกาจุดหมายที่อยู่กลางสมุทร เมื่อสมุนพระรามทราบทิศทางจุดหมายแล้วจึงเคลื่อนทัพต่อไปเพื่อปฏิบัติภารกิจถวายแหวนแก่นางสีดาและทวงคืนชายาพระรามกลับสู่นคร

การที่นกสดายุก็เป็นเผ่าพันธุ์ครุฑและดวงแก้วมณีก็มีรูปร่างวงกลมเหมือนแหวนธำมรงค์ ดังนั้นจึงสันนิษฐานว่าเริ่มแรกนั้นภาพ “ครุฑคาบแก้ว” นั้นอาจมีที่มาจากจิตรกรวาดนกสดายุให้มีรูปดังครุฑเหมือนบิดา และแหวนที่สดายุคาบนั้นมีทั้งส่วนด้านข้างที่เป็นวงกลมและส่วนหัวแหวนที่เป็นทรงกลม เมื่อเขียนเป็นจิตรกรรมแล้ว หากช่างปิดทองหรือซ่อมสีใหม่ก็อาจทำให้วงแหวนกลายเป็นวงกลมทึบลงสีปิดทองได้ซึ่งลักษณะนี้ให้สุนทรียภาพทางจิตรกรรมมากกว่า และในท้ายที่สุดจึงกลายเป็นศิลปะครุฑคาบแก้วดังที่เห็นเป็นส่วนใหญ่ในปัจจุบัน

1. การเปรียบเทียบครุฑจากศิลปกรรมสมัยอยุธยาตอนปลายที่ยังเหลืออยู่

1.1 จิตรกรรมหลังบานหน้าต่าง ตำหนักสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดพุทไธสวรรย์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 3 ครุฑหลังบานหน้าต่างตำหนักพระพุทธโฆษาจารย์ (ในวงกลมคือภาพขยายวงแหวนที่คาบ)

เป็นแหล่งศึกษางานจิตรกรรมในสมัยอยุธยาตอนปลายในจังหวัดอยุธยาที่ยังหลงเหลืออยู่ เชื่อว่าพระตำหนักนี้สร้างในสมัยสมเด็จพระเพทราชา (ครองราชย์ พ.ศ. 2231-2246) หรือสมัยพระนารายณ์เพื่อถวายสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ภายในตำหนักเขียนจิตรกรรมเรื่องชาดกส่วนผนังด้านทิศตะวันออกเขียนเรื่องสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์เสด็จไปนมัสการรอยพระพุทธบาท ณ ลังกาทวีป หลังบานหน้าต่างคู่แรกในตำหนักเขียนภาพครุฑคาบแหวนยืนขนาบกัน ด้านซ้ายตัวเล็กสีออกเขียวคาบแหวนในปาก ส่วนด้านขวาตัวสูงกว่าสีออกแดงคาบแหวนเช่นกัน ครุฑขนเขียวตัวเล็กนั้นเข้ากันได้กับนกสดายุผู้น้อง ส่วนครุฑขนแดงนั้นเข้ากันได้กับนกสัมพาทีผู้พี่ การเขียนภาพครุฑต่างขนาดและสีกันนี้ อนุมานได้ว่าอาจต้องการสื่อถึงพญา สดายุ-สัมพาที บุตรทั้งสองของพญาครุฑในเรื่องรามเกียรติ์ที่มีส่วนในภารกิจถวายแหวนเช่นกัน

1.2 จิตรกรรมเทพชุมนุมในพระอุโบสถวัดใหญ่สุวรรณาราม จังหวัดเพชรบุรี

ภาพที่ 4 ครุฑในจิตรกรรมเทพชุมนุมบนผนังพระอุโบสถวัดใหญ่สุวรรณาราม เพชรบุรี

วัดนี้สร้างใหม่ในสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ, ครองราชย์ พ.ศ. 2246-2251) เป็นแหล่งศึกษางานจิตรกรรมสมัยอยุธยาตอนปลายฝีมือช่างเพชรบุรี จิตรกรรมเทพชุมนุมที่วัดนี้งามแปลกตายิ่ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชหัตถเลขาว่า *“รูปเทพชุมนุมที่นั่งเป็นชั้นในผนังพระอุโบสถ...แลเห็นได้ว่า ไม่มีฝีมือแห่งใดในกรุงเทพเหมือนเลย”* (พระเทพสุวรรณมุนี, 2542) ในจิตรกรรมเทพชุมนุมนี้ปรากฏภาพครุฑอยู่หลายภาพ ครุฑบางภาพคาบดวงแก้วสีทองขอบสีแดงและบางภาพเป็นครุฑปกติ เนื่องจากจิตรกรรมนี้ผ่านการซ่อมปิดทองมาบ้างแล้ว จึงไม่สามารถสรุปได้ว่าสิ่งที่ครุฑคาบนั้นเป็นดวงแก้วมณีหรือแหวน

1.3 จิตรกรรมผนังประตูทางพระอุโบสถวัดเกาะแก้วสุทธาราม อำเภอท่าราบ จังหวัดเพชรบุรี

ภาพที่ 5 ครุฑบนผนังประตูพระอุโบสถวัดเกาะแก้วสุทธาราม เพชรบุรี (วงกลมคือภาพขยายแหวน)

มีข้อความระบุว่าจิตรกรรมนี้เขียนเมื่อ พ.ศ. 2277 ตรงกับสมัยแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (ครองราชย์ พ.ศ. 2275-2301) โดยจิตรกรรมครุฑเขียนบนผนังขอบประตูด้านทิศตะวันออก เมื่อหันหน้าเข้าหาพระประธานด้านซ้ายเขียนภาพครุฑคาบแหวนชัดเจนมาก อนุมานได้ว่าภาพนี้ควรจะหมายถึงนกสดายุ ส่วนด้านขวาเขียนภาพครุฑปกติ (ไม่ได้คาบสิ่งใด)

1.4 ประติมากรรมบานประตูประดับมุก พระอุโบสถวัดบรมพุทธาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 6 ลายครุฑบานประตูมุกพระอุโบสถวัดบรมพุทธาราม บานซ้าย (บน) และบานขวา (ล่าง)

จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร ลายมุกบนบานประตูจารึกว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศรับสั่งให้สร้างขึ้น พ.ศ. 2295 ลายมุกด้านบนสูงสุดเป็นพระอิศวร ต่ำลงมาเป็นพระพรหมทรงหงส์ พระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ และพระนารายณ์ทรงครุฑตามลำดับ บานซ้ายเป็นรูปครุฑปกติ 3 ตัว ส่วนบานขวาในระดับเดียวกัน ครุฑ 3 ตัวนั้น ตัวกลางเป็นครุฑตรงคาบแก้ว อีกสองตัวด้านข้างเป็นครุฑเฉียงคาบแหวน การประดิษฐ์ให้ครุฑสองข้างบานประตูทำกิริยาไม่เหมือนกัน ทรงเครื่องไม่เหมือนกัน ขนหางและขนข้างขาแตกต่างกันเหล่านี้ทำให้อนุมานได้ว่าครุฑบานซ้ายหมายถึงพญาครุฑบิดา ส่วนครุฑบานขวาน่าจะหมายถึงพญาสดายุผู้บุตร

2. การเปรียบเทียบประติมากรรมนกหินทรายบนพระปรางค์วัดอรุณราชวราราม

พระปรางค์วัดอรุณฯ สร้างในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 เป็นสถาปัตยกรรมยุครัตนโกสินทร์ตอนต้นที่มีการตีความเชิงสัญลักษณ์อย่างหลากหลาย เช่น ตีความเป็นจักรวาลตามไตรภูมิโลกวินิจฉัยและสมุดภาพไตรภูมิ (ชาตรี ประกิตนนทการ, 2556) หรือจากข้อมูลอ้างอิงใน (อาคเนย์กลุ่มธุรกิจประกันและการเงิน, 2561) ซึ่งตีความตามคติพระอินทร์และหลักไตรภูมิเป็นหลัก สรุปว่าพระปรางค์องค์ประธานเป็นสัญลักษณ์ของเขาพระสุเมรุ บริเวณฐานประทักษิณชั้นที่ 1 แทนเชิงผาป่าหิมพานต์ ที่พนักบันไดมีประติมากรรม *“นกการเวกหรือนกการวิก”* แกะสลักจากหินทราย เป็นนกหิมพานต์ที่มีเสียงสำเนียงไพเราะจับจิตจับใจแก่สรรพสัตว์ทั้งปวง โดยมีที่อยู่คือเขากรวิก ทิวเขาลำดับที่ 3 ของเขาสัตตบริภัณฑ์ที่ล้อมรอบเขาพระสุเมรุ ฐานชั้นที่ 2 มีประติมากรรมอสูรหรือยักษ์แบก ชั้นที่ 3 ประติมากรรมกระบี่แบก และชั้นที่ 4 ประติมากรรม “เทวดา-คนธรรพ์แบก”

แต่จากการพิจารณา พบว่า นกการวิกหินทรายดังกล่าวข้างต้น มีลักษณะเด่นคือที่จงอยปากของนกคาบวัตถุทรงกลมทำกิริยาดุจครุฑคาบดวงแก้วมณีที่พบในจิตรกรรมเทพชุมนุม

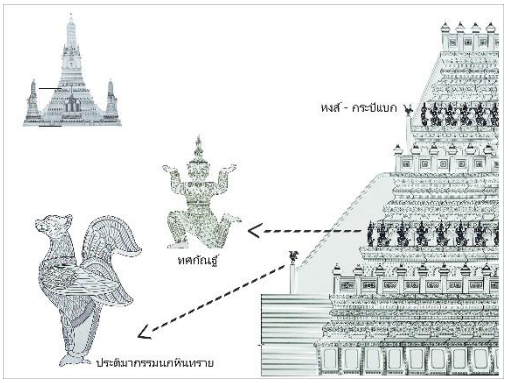

ภาพที่ 7 ภาพร่างประติมากรรมนกหินทรายและชั้นยักษ์แบกบนปรางค์ประธานวัดอรุณราชวราราม

เมื่อเทียบกับภาพนกการวิกในตำราภาพสัตว์หิมพานต์ที่เขียนในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 (กระทรวงวัฒนธรรม, 2561) พบว่านกการวิกในภาพมิได้คาบดวงแก้วมณี และที่ผ่านมาไม่พบความสัมพันธ์ระหว่างนกการวิกกับดวงแก้วมณีทั้งในเชิงจิตรกรรมหรือวรรณกรรม ดังนั้นข้อสันนิษฐานที่เชื่อว่านกหินทรายดังกล่าวคือนกการวิกจึงยังไม่สนิทนัก สำหรับบทความนี้เน้นตีความตามคติรามเกียรติ์ซึ่งต่างจากการศึกษาที่ผ่านมา โดยพระปรางค์องค์ประธานนั้นหมายถึงเขาไกรลาสของพระอิศวรจอมเทพในเรื่องรามเกียรติ์ เพราะยอดปรางค์ประดิษฐานนภศูลใหญ่ ซึ่งสื่อความหมายถึงตรีศูลอาวุธของพระอิศวร (กรมศิลปากร, 2550) จึงเป็นสัญลักษณ์แทนพระอิศวรเทพสูงสุด ชั้นอัสดงเป็นที่สถิตองค์เทพนารายณ์ทรงครุฑ ชั้นเรือนธาตุเป็นที่สถิตองค์อัมรินทร์ทรงช้างเอราวัณ ทวยเทพเหล่านี้ล้วนอยู่ในเรื่องรามเกียรติ์ทั้งสิ้น ส่วนประติมากรรมยักษ์แบก-กระบี่แบก-เทวดาแบกที่ประดับพระปรางค์บนฐานประทักษิณชั้นที่ 2, 3 และ 4 หมายถึงกลุ่มบุคคลที่ช่วยแบกเขาพระเขาไกรลาสที่เอียงทรุดให้กลับตั้งตรงอีกครั้ง ซึ่งตามท้องเรื่องรามเกียรติ์เกิดเหตุการณ์เขาไกรลาสทรุดเอียง 2 ครั้ง ครั้งแรก

เกิดจากยักษ์รามสูรไล่จับนางมณีเมขลาจนมาถึงเขาไกรลาส เทพบุตรอรชุนเข้าขัดขวางจึงเกิดต่อสู้กัน ฝ่ายเทพบุตรเสียทีถูกรามสูรรวบสองขาเหวี่ยงฟาดเหลี่ยมเขาตาย ด้วยแรงฟาดนั้นทำให้เขาไกรลาสเอียงทรุดลง ครั้งนั้นขุนกระบี่สองพี่น้องร่วมแม่เดียวกันคือ สุครีพบุตรพระอาทิตย์และพาลีบุตรพระอินทร์ใช้นาคาต่างเชือกพันรั้งเขาแต่ดึงไม่ขึ้น สุครีพใช้ปฏิภาณเอานิ้วจี้เอวนาคจนสะดุ้งแรงกระตุกทำให้ดึงเขาที่เอียงก็กลับตั้งตรงอีกครั้ง โดยมีเหล่าเทวดาร่วมมือร่วมแรงด้วยเมื่อภารกิจสำเร็จพระอิศวรจึงประทานรางวัลให้ (จึงปรากฏประติมากรรมเทวดาแบกและกระบี่แบก ซึ่งช่างปั้นประดับกระเบื้องสีแดงและสีเขียวเพื่อสื่อถึงสุครีพและพาลีเพื่อสดุดีคุณความดีครั้งนั้นไว้) ครั้งที่ 2 เกิดจากท้าวิรุฬหกไปเฝ้าพระอิศวรที่เขาไกรลาส แต่ตุ๊กแกสรภูร้องทักจนบังเกิดอารมณ์โกรธจึงถอดสังวาลย์นาคขว้างตุ๊กแกสรภูจนแหลก ด้วยแรงปะทะอันมหาศาลส่งผลให้เขาไกรลาสเอียงทรุดไปข้างหนึ่ง ทศกัณฐ์ต้องแปลงกายใหญ่มาแบกเขาจนกลับตั้งตรง เมื่อภารกิจสำเร็จพระอิศวรจึงประทานรางวัลให้แก่ทศกัณฐ์เช่นกัน (จึงปรากฏชั้นยักษ์แบก ซึ่งช่างได้ปั้นเป็นตัวทศกัณฐ์โดยมีเอกลักษณ์เฉพาะคือ ใบหน้าที่ 10 บนยอดศีรษะระดับที่ 3 เป็นใบหน้ามนุษย์ เพื่อสดุดีคุณความดีเช่นกัน) สำหรับนกหินทรายนั้น เข้ากันได้กับ *“พญาปักษาสดายุ”* คาบแหวนไว้ในจงอยปากเพื่อมอบให้พระราม (ภาพที่ 2 บน) การสร้างประติมากรรมนกสดายุอยู่ใกล้กับประติมากรรมทศกัณฐ์แบกเพื่อสื่อถึงวีรกรรมความภักดีของนกสดายุกับพระรามจักรี วงศ์กษัตริย์แห่งอโยธยา

วิเคราะห์และอภิปราย

การสำรวจ สังเกตและสันนิษฐานเป็นวิธีการหนึ่งในการศึกษาทางโบราณคดี เมื่อสำรวจจิตรกรรมเทพชุมนุมในพระอารามสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เมื่อสังเกตจิตรกรรมครุฑจะพบลักษณะครุฑบางแห่งเป็นครุฑคาบแก้ว บางแห่งไม่ได้คาบแก้ว และบางแห่งมีทั้งคาบและไม่คาบ แม้สืบค้นในคัมภีร์ไตรภูมิโลกวินิจฉัยที่ว่าด้วยครุฑก็มิได้มีส่วนใดอธิบายเรื่องครุฑคาบแก้ว (กรมศิลปากร, 2535) การวิเคราะห์ว่าเหตุใดจึงมีครุฑแตกต่างกันถึง 3 ลักษณะ คำตอบที่ได้อาจมีทั้ง ก) ครุฑทั้งหมดอาจเป็นครุฑต่างชนิดกัน จึงวาดลักษณะต่างกัน ข) ครุฑทั้งหมดเป็นชนิดเดียวกัน แต่ขึ้นอยู่กับแนวการวาดของจิตรกรแต่ละท่านจึงทำให้มีลักษณะแตกต่าง ค) ครุฑเดิมอาจไม่มีดวงแก้วมณี แต่เมื่อมีการวาดซ่อม/เขียนใหม่หรือปิดทองทับ จิตรกรยุคหลังเติมดวงแก้วมณีเพิ่มเข้าไปตามแบบอย่างที่เคยเห็น ซึ่งคำตอบเหล่านี้ยังไม่สามารถชี้ชัดได้ว่าข้อใดถูก ข้อใดผิด ถูกทั้งหมดหรือผิดทั้งหมด ดังนั้นการสันนิษฐานโดยเทียบกับสิ่งที่แวดล้อมอื่น เช่น 1. ครุฑเป็นศัตรูกับนาคา/กินนาคเป็นอาหาร/นาคกระอักเลือดและน้ำลายก่อนตายเป็นอัญมณีนาคสวาทและครุฑธิการ ดังนั้น การสันนิษฐานที่มาของดวงแก้วมณีที่ครุฑคาบอยู่ว่ามาจากนาคก็น่าสนใจ แต่เมื่อพิจารณาประเด็นเรื่อง

สีของนาคสวาทและครุฑธิการมีวรรณะสีเขียวอย่างมรกต แต่ดวงแก้วมณีในจิตรกรรมครุฑคาบแก้วที่สำรวจยังไม่พบสีในวรรณะเขียว แต่ส่วนใหญ่เป็นสีขาว เหลืองและทองทั้งสิ้น ดังนั้นข้อสันนิษฐานนี้จึงยังมีน้ำหนักไม่พอ 2. การสันนิษฐานโดยเทียบกับสุนทรียศาสตร์และความเชื่อ/การเมืองการปกครอง ในช่วงสมัยอยุธยาตอนปลาย-รัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งยังเรียกเมืองหลวงเหมือนเดิมว่ากรุงอโยธยา โดย สุนทรียศาสตร์ที่ได้รับความนิยมในยุคสมัยนั้นคือรามเกียรติ์ ดังนั้นข้อสันนิษฐานที่ 2 ภาพครุฑคาบแก้วอาจมีที่มาจากเหตุการณ์ “สดายุคาบแหวน” ในวรรณคดีรามเกียรติ์ เมื่อศึกษาจิตรกรรมเทพชุมนุมในยุคก่อนหน้าคือสมัยอยุธยาตอนปลาย พบว่าภาพลายครุฑบานประตูพระอุโบสถประดับมุก (ภาพที่ 6) สามารถชี้ชัดหรือให้น้ำหนักการอธิบายข้อสันนิษฐานได้ดีที่สุด กล่าวคือ ประตูแต่ละบานมีครุฑตัวหลักอยู่ตรงกลาง และมีครุฑเฉียงขนาบซ้ายขวา สำหรับบานซ้ายเป็นครุฑปกติ ส่วนบานขวาครุฑตรงกลางเป็นครุฑหน้าตรงเมื่อคาบแหวนหัวแหวนจะหันออกจึงเห็นเฉพาะหัวแหวนดังนั้นในภาพจึงเป็นครุฑคาบแก้ว ส่วนครุฑเฉียงทั้งสองข้างเป็นภาพหันข้างจึงแลเห็นคาบวงแหวนชัดเจน ทำให้อนุมานได้ว่าสิ่งที่ครุฑคาบนั้นมีลักษณะจะเป็นแหวนมีหัวเม็ดกลม เมื่อวิเคราะห์ต่อว่าครุฑตนใดคาบแหวนหัวเม็ดก็จะมีคำตอบว่า มีเพียงตนเดียวคือลูกครุฑนามสดายุ ซึ่งบทพญาสดายุคาบแหวนเป็นบทสำคัญในเรื่องรามเกียรติ์ ต่อข้อแย้งว่ากรณีครุฑคาบแก้วตรงกลางและครุฑเฉียงคาบแหวนของประตูบานขวานั้น การที่เห็นเป็นดวงแก้วหรือเห็นเป็นแหวนอาจเกิดจากการติดมุกที่ไม่สมบูรณ์หรือมุกแหว่งก็เป็นได้ กรณีนี้สามารถยกเหตุผลแย้งโดยพิจารณาจากลายมุกจารึกอักษรที่ขอบประตูว่า *๏ ศุภมัศดุ พระพุทธศักราช 2295 พระวษา ณ วัน 7 ขึ้น 4 ค่ำ เดือน 12 ปีมะแมตรีณิศก พระบาทสมเดจบรมนารถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาดำรัสเหนือเกล้าเหนือกระหม่อมสั่งให้เขียนลายมุกบานประตูพระอุโบสถวัดบรมพุทธารามช่าง 200 คน เถิง ณ วัน 4 ขึ้น 9 ค่ำ เดือน 12 ปีมะแมตรีณิศก ลงมือทำมุก 6 เดือน 24 วันสำเร็จ พระราชทานช่างผู้ได้ทำการมุกทั้งปวง เสื้อผ้ารูปพรรณทองเงินแลเงินตราเปนอันมากเลี้ยงวันแล 3 เพลา ค่าเลี้ยงมิได้คิดเข้าในพระราชทานด้วย คิดแต่บำเหนจประตูหนึ่งเป็นเงินตรา 30 ชั่ง ๏*

หมายความว่าการประดิษฐ์บานประตูมุกนี้ใช้ช่างจำนวนมากถึง 200 คน ใช้เวลาเกือบ 7 เดือนจึงสำเร็จ ทรงพระราชทานเลี้ยงอาหารช่างมุกทั้ง 3 มื้อ สิ่งเหล่านี้แสดงถึงการให้ความสำคัญกับชิ้นงานนี้เป็นอย่างมาก ดังนั้นการใช้มุกชำรุดหรือแหว่งในตำแหน่งสำคัญอย่างวัตถุทรงกลมที่คาบอยู่ในจงอยปากครุฑจึงเป็นไปได้ยาก ส่วนภาพครุฑคาบแหวนที่วัดเกาะแก้วสุทธาราม (ภาพที่ 5) เป็นภาพที่ช่วยเสริมน้ำหนักข้อสันนิษฐานว่าครุฑตนนั้นเป็นพญาสดายุคาบแหวน และครุฑอีกตัวที่มิได้คาบแหวนเป็นพญาครุฑบิดา เช่นเดียวกับภาพครุฑคาบแหวน (ภาพที่ 3) หลังบานหน้าต่างตำหนักพระพุทธโฆษาจารย์ เมื่อเทียบกับงานประติมากรรมในสมัยรัชกาลที่ 3 คือนกหินทรายคาบ

ดวงแก้วบนองค์ปรางค์ประธานวัดอรุณรามวราราม (ภาพที่ 7) ซึ่งผู้เขียนตีความว่าหมายถึงพญาสดายุคาบแหวน ทำให้ได้ข้อสังเกตเพิ่มเติมว่า ความรู้เรื่อง “สดายุคาบแหวน” มิได้สะดุดขาดตอนระหว่างช่วงอยุธยาตอนปลายถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้นเลยตามที่เข้าใจ หากแต่ไม่มีการบันทึกเป็นหลักฐานเท่านั้น ครั้นเมื่อกาลเวลาล่วงผ่านไปจนถึงปัจจุบัน เมื่อไม่มีบันทึกส่งต่อความรู้ก็ส่งผลให้ชนรุ่นหลังไม่ทราบที่มาของภาพครุฑคาบแก้ว ดังนั้นการทำความเข้าใจถึงที่มาของครุฑคาบแก้วจึงจำเป็นต้องใช้วิธีสันนิษฐานโดยเทียบกับหลักฐานที่แวดล้อมอื่นๆ ในช่วงเวลานั้นเท่าที่จะสืบค้นได้

สรุปผล

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อเสนอข้อสันนิษฐานที่มาของครุฑคาบแก้วในจิตรกรรมเทพชุมนุมสมัยรัตนโกสินทร์ สันนิษฐานว่าภาพครุฑคาบแก้วนั้นมีที่มาจาก “พญาสดายุคาบแหวน” โดยจิตรกรใช้ภาพครุฑสื่อถึงนกสดายุบุตรของพญาครุฑ และภาพดวงแก้วมณี คือภาพหน้าตรงของเม็ดหัวแหวนที่นางสีดาสวม โดยพบหลักฐานสนับสนุนคือภาพลายมุกครุฑปกติและครุฑคาบแก้วคาบแหวนบนบานประตูพระอุโบสถ วัดบรมพุทธาราม จังหวัดอยุธยา สำหรับข้อสันนิษฐานว่าดวงแก้วมณีคือ มณีนาคสวาทหรือมณีครุฑธิการที่นาคกระอักออกมาก่อนตายมีความเป็นไปได้น้อยกว่าและยังไม่พบหลักฐานสนับสนุน

องค์ความรู้ใหม่

บทความนี้นำเสนอข้อสันนิษฐานที่มาของครุฑคาบแก้วในจิตรกรรมเทพชุมนุมสมัยรัตนโกสินทร์ซึ่งยังไม่เคยมีการศึกษามาก่อนโดยสันนิษฐานว่าภาพครุฑคาบแก้วนั้นมีที่มาจาก “พญาสดายุคาบแหวน” โดยจิตรกรสมัยรัตนโกสินทร์ใช้ภาพครุฑสื่อถึงพญา สดายุบุตรของพญาครุฑ และภาพดวงแก้วมณีคือเม็ดหัวแหวนที่นางสีดาสวม

เอกสารอ้างอิง

กรมศิลปากร. (2550). *ศัพทานุกรมโบราณคดี.* กรุงเทพฯ : สำนักโบราณคดี กรมศิลปากร.

กรมศิลปากร. (2535). *วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 ไตรภูมิโลกวินิจฉยกถา.* กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.

กระทรวงวัฒนธรรม. (2561). *สมุดภาพสัตว์หิมพานต์.* กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.

ชาตรี ประกิตนนทการ. (2556). *คติสัญลักษณ์และการออกแบบวัดอรุณราชวราราม.* กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.

สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์. (2464). *ตำรานพรัตน์.* พระนคร : โสภณพิพรรฒธนากร.

พระเทพสุวรรณมุนี (สีลภูสิต ภิกฺขุ). (2542). *พระอารามหลวง จังหวัดเพชรบุรี.* เพชรบุรี : มูลนิธิพระเทพสุวรรณมุนี.

ศักดิ์ชัย สายสิงห์. (2556). *พุทธศิลป์สมัยรัตนโกสินทร์: พัฒนาการของงานช่างและแนวคิดที่ปรับเปลี่ยน.* กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.

พระเทพสุวรรณมุนี. (2542). *พระอารามหลวง จังหวัดเพชรบุรี : เอกสารประวัติศาสตร์ความเจริญรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนาในประเทศไทยและสมุดภาพปูชนียสถานและปูชนียวัตถุ พระอารามหลวง จังหวัดเพชรบุรี.* เพชรบุรี : มูลนิธิพระเทพสุวรรณมุนี (สีลภูสิต ภิกขุ บุญรวม มีอารีย์).

สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส. (2552). *สมุดภาพปฐมสมโพธิกถา: วรรณคดีพระพุทธศาสนาพากย์ไทย คัมภีร์แสดงเรื่องราวของพระพุทธเจ้า*. กรุงเทพฯ : ธรรมสภา.

อาคเนย์ กลุ่มธุรกิจประกันและการเงิน. (2561). *แบบสำรวจรังวัดสถาปัตยกรรมวัดอรุณราชวราราม.* กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.